

Universiteit
Leiden

The Netherlands

Hendrix en de realiteit van de liturgie

Jonge, H.J. de

Citation

Jonge, H. J. de. (2005). Hendrix en de realiteit van de liturgie. In . Mustèrion, Den Haag/Leiden. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/5236>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/5236>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Pjotr Hendrix (1896-1979)
Leraar van Gnosis en Liturgie

Herinneringen, beschouwingen en documenten

Redactie: J. Trapman

Mustèrion
Den Haag en Leiden 2005

Hendrix en de realiteit van de liturgie

Henk Jan de Jonge

De lessen liturgie van professor Hendrix heb ik gevolgd in de jaren 1965 tot 1968, dus tot na zijn emeritaat, dat viel in maart 1966.¹ In die jaren las hij met ons de Griekse tekst van de liturgieën van Chrysostomus, Jacobus, Basilius en Marcus.² Hij zorgde er elk jaar voor dat we de te lezen Griekse tekst tijdig beschikbaar hadden in gedrukte of gefotokopieerde exemplaren van goedkope, niet-kritische edities voor kerkelijk gebruik, gedrukt en gepubliceerd door kerkelijke uitgeverijen in Griekenland of zelfs Kaïro. Hij lardeerde zijn onderwijs geregeld met Griekse passages uit Dionysius Areopagita, Johannes Chrysostomus, Romanos de Melode en andere christelijke Griekse auteurs. Citaten uit deze auteurs schreef Hendrix uit op het bord, deelde hij uit in de vorm van fotokopieën, of dicteerde hij op schrijfsnelheid. Hij ging ervan uit, dat zijn studenten Grieks kenden.

Er was iets in Hendrix' onderwijs over de liturgie dat mij toen nogal verbaasde en lange tijd is blijven verbazen. Dat was, dat hij zijn studenten met een zekere vervoering de wondere aard van de liturgie uitlegde zonder ooit een probleem te maken van de vraag, of zijn studenten eigenlijk wel christen waren. Hendrix nam zijn studenten direct mee de liturgie binnen, ongeacht of ze zich tot de kerk rekenden. Dat was

¹ Hendrix was te Leiden hoogleraar van januari 1958 tot maart 1966. Zijn lessen liturgie hadden aanvankelijk steeds plaats in de gewelckamer van het Academiegebouw aan het Rapenburg. Na Hendrix' emeritaat moest hij zijn onderwijs telkens verplaatsen, onder meer naar het Afrika Studiecentrum aan het Stationsplein (nu afgebroken), een vertrek bovenin het gebouw naast de manege aan de Kaiserstraat (later mensa De Bak, thans studentencentrum Plexus), de consistoriekamer van de Pieterskerk (1967-1968) en naar een zaaltje op de zesde etage in het Bureau der universiteit, Stationsweg (najaar 1968). Na de kerst van 1968 mocht Hendrix van Curatoren der universiteit geen gebruik meer maken van ruimten in universitaire gebouwen. Hij doceerde voort in het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten aan het Noordeindsplein en in de Vrij Katholieke kerk aan de Vreewijkstraat. Hendrix' lessen liturgie werden wekelijks bijgewoond door zo'n vijftien tot twintig studenten.

² Voor studenten met andere belangstelling las hij in andere lessen onder meer de elfde-eeuwse Byzantijnse historicus Michael Psellos.

mijns inziens vreemd, want hij doceerde in de openbare universiteit, in de literaire faculteit, en niet in een kerkelijke opleiding. Hij kon er dus absoluut niet van uitgaan, dat zijn studenten tot een kerk behoorden. Maar Hendrix maakte hiervan nooit een punt. Het scheen hem niet te interesseren. Hij sleepte ons studenten, ongeacht waar we meenden te staan op de weg des heils -- misschien wel nergens -- onmiddellijk de liturgie in.

Later heb ik van Hendrix wel begrepen, dat er voor de abrupte, onvoorbereide stap in de liturgie wel degelijk een verantwoording bestaat. Voor Hendrix had namelijk het aloude idee dat geloof aan het inzicht vooraf moet gaan, afgedaan. Hij wilde niet meer, dat geloven begon met het langdurige getob over hoe en wat men geloven kan. Hij wilde dat men zich eerst liet meenemen door de eredienst, en die eredienst verrichtte. Dan kon men zich achteraf bezinnen, op wat men gedaan en beleefd had. Voor hem gold niet: 'credo, ut intelligam': ik geloof om te begrijpen, maar 'participo, ut intelligam': ik neem deel, ten einde zo tot het juiste beschouwen te komen. Hendrix wilde dat men begon met aan de eredienst deel te nemen, want om die eredienst, de doxologie, dat wil zeggen, de lofprijzing tot God, daar gaat het in geloof en theologie om. De soms zo onbevredigende speculatie van de dogmatiek wilde Hendrix vooreerst maar even overslaan, om direct aan het heil dat in de handelingen van het sacrament wordt uitgebeeld, deel te krijgen. Niet dat het dogma onbelangrijk is, maar, zei hij, 'zonder de liturgie heb je aan het dogma niets.' Om aan het heil dat God geeft deel te krijgen, moet men dat heil opvoeren, het tegenwoordig stellen in gebaar en woord, men moet het uitbeelden en spelen, het in een heilig spel zien uit te drukken, verbeelden, vieren. Men moet het als drama realiseren. Pas als dát enigszins gelukt is, kan men proberen er een verwoording voor te vinden, in altijd tekortschietende bewoordingen.

De liturgie, de eredienst, de viering van het sacrament, gaat volgens Hendrix vooraf aan de dogmatiek. Het ondergaan van de woorden gaat vooraf aan het begrijpen. Vandaar dat Hendrix niet vroeg naar voorafgaand geloof: dat was niet het eerste vereiste. Vandaar ook zulke aansporingen als: 'Stort je maar in de liturgie' of 'Laat je meeslepen door de golfslag van de liturgie, totdat je aanspoelt op de oever van de nieuwe morgen', -- de oever van Johannes 21, waar de opgestane Jezus de maaltijd houdt met zijn discipelen.

Zo was er wel degelijk een verantwoording voor de abruptheid waarmee Hendrix ons als het ware de liturgie in sleurde. Maar die verantwoording kende ik destijds niet. Wat mij toen verwonderde en imponeerde, was het feit, dat Hendrix, zonder met iemands achtergrond rekening te houden, ervan uitging, dat wij zijn overstap in de wereld van de liturgie wel zouden kunnen meemaken.

Toch was die stap, waarvan Hendrix verwachtte dat we die zonder veel voorbereiding konden zetten, geen geringe stap. Het was immers een stap in een heel vreemde wereld. Wat is die wereld van de liturgie? Wat is haar aard? We zijn er, zoals Hendrix niet moe werd te zeggen, in de kring van de engelen en aartsengelen, te midden van cherubijnen en serafijnen, niet meer op aarde, maar in de hemel. We zijn er buiten de tijd en buiten de ruimte, waar de eeuwigheid áánlicht. In de liturgie is de tijd geëindigd, de eeuwigheid breekt aan, de nieuwe eon, de nieuwe schepping, *paradise regained*. In de liturgie is er het eeuwige heden, het andere rijk. We zijn er aan het feestmaal der heerlijkheid. De tijd en de aarde zijn opgeheven. We zijn er in de andere wereld. We zijn er vooral ook aan gene zijde van de rede: *au delà de la raison*. De liturgie ontheft ons aan tijd en ruimte.

Nu zou men kunnen zeggen: is die andere wereld dan niet een hersenschim, een inbeelding, een hallucinatie, een waanidee? Verkeert men zo niet in een soort dronkenschap? Natuurlijk kan men dat menen. Maar men kan ook van andere mening zijn, en dat was Hendrix; en dat was de mening die hij zijn studenten ontvouwde. Hij hield die andere wereld, hoe verhuld ze ook voor ons is, voor de enige reële wereld. Ik citeer nu uit mijn aantekeningen van Hendrix' lessen liturgie uit 1966: 'Het zijn op deze aard is maar schijn; in werkelijkheid voltrekken zich de dingen in de hemel. Daar vindt onophoudelijk de liturgie plaats; hier slechts af en toe. Wij mogen er hier een bescheiden rol in meespelen.' De vervoering in de liturgie is een soort dronkenschap, maar een nuchtere dronkenschap: pas de liturgie verplaatst ons in de werkelijkheid.

Over de aard van die andere realiteit wilde Hendrix verder geen rationele speculatie. Hij zei eenvoudig: 'Daar weten we niets van.' Hij legde soms zelfs resoluut een taboe op zulke speculaties. Zo kon hij uitroepen: 'Vraag nóóit: waar zijn onze ontslapenen!' Men mag niet proberen te weten, waar onze doden zijn. 'Zeg hooguit: in de schoot van Abraham.' Of hij kon uitroepen: 'Hebt u ooit een serafijn naast u gezien in de eredienst?' Een foute vraag! 'En voor wie 'nee' moet zeg-

gen: des te erger voor hem!' Hendrix verbood zulke vragen. Hij sneed elke onheilige nieuwsgierigheid naar de aard van die andere realiteit beslist de pas af. Elke speculatie daarover is zinloos, want het is nu eenmaal niet onze werkelijkheid; het is een realiteit *au delà de la raison*, verbeeld, gesuggereerd en opgeroepen door de taal en de handelingen van de liturgie.

In die werkelijkheid nu wilde Hendrix dat wij, als sceptische, agnostische en twijfelzuchtige studenten zouden binnenstappen, wij studenten, die hooguit bereid waren te geloven als we er enige rechtvaardiging voor meenden te kunnen vinden in de geschiedenis, de natuur of de rede.

Toch is de onvoorbereidheid, die abruptheid waarmee men volgens Hendrix in de liturgie kon en moest binnentreden en eraan meedoen, iets waarvoor ik spoedig na het volgen van Hendrix' onderwijs begrip gekregen heb. Dat kwam door mijn lectuur van de *Theologie des Neuen Testaments* van de Duitse nieuwtestamenticus Rudolf Bultmann.³ In dit werk gaat het niet om uiteenzettingen over de liturgie – ofschoon Bultmann daarover uitstekende opmerkingen gemaakt heeft, die Hendrix in zijn lessen met enthousiaste instemming citeerde.⁴ Nee, bij Bultmann troffen mij de uiteenzettingen over de begrippen 'geloof' en 'geloven', in het Grieks *pistis* en *pisteuein*, altijd beter vertaald met 'vertrouwen'. Bultmann behandelt uitvoerig de betekenis van deze

³ Rudolf Bultmann, *Theologie des Neuen Testaments*, Tübingen 1965⁵.

⁴ Hendrix citeerde bij voorbeeld nauwkeurig en met instemming de volgende passage: 'Op een bepaalde manier is de onbekende toekomst tegenwoordig in de (...) eredienst van de kerk. Dat kan niet anders dan in symbolische beelden beschreven worden. 'Want wij zijn wel zalig, maar in hope. Hoop echter die gezien wordt is geen hoop; want hoe kan men hopen, wat men ziet?' (Rom. 8:24-25)'; zie Rudolf Bultmann, *Jesus Christus und die Mythologie* (Gütersloher Taschenbücher/Siebenstern 47), Gütersloh 1984⁶, p. 32. 'Auf eine gewisse Weise ist die unbekannte Zukunft gegenwärtig (...) im Gottesdienst der Kirche. Das kann nicht anders als in symbolischen Bildern beschrieben werden: 'Denn wir sind wohl selig, doch in der Hoffnung. Die Hoffnung aber, die man sieht, ist nicht Hoffnung; denn wie kann man des hoffen, das man sieht?' (Rom. 8, 24-25).' 'Hier (in de kerk) wordt op de toekomst vooruitgelopen'; 'Hier ist die Zukunft vorweggenommen,' p. 34. En: voor de evangelist Johannes 'hebben de gelovigen reeds nu het eeuwige leven': '(...) die Glaubenden haben schon jetzt das ewige Leben', p. 35. Hendrix citeerde het Duits van Bultmann breedvoeriger dan hier mogelijk is.

woorden in de vroegste christelijke literatuur, bij Paulus en de evangelist Johannes. Hij maakt duidelijk, dat 'geloof' (*pistis*) is: de totale, radicale zelfovergave van de gelovige aan God, zijn of haar Schepper, die recht heeft op die overgave omdat hij de Schepper van alle leven is. Maar deze zelfovergave heeft plaats zonder dat er voor de juistheid van de beslissing tot zelfovergave ook maar enige aanwijzing bestaat. Geloven op grond van enige aanwijzing is juist geen geloven. Dat is een zich vastklampen aan zekerheid; het is zelfzucht; het is 'roemen' op wat men zelf meent te kunnen inbrengen. En zulk 'roemen' is voor Gods aangezicht misplaatst; het is zonde.

Eeuwen lang heeft de christelijke theologie de waarheid van het christendom getracht te bewijzen met behulp van rationele argumenten of aanwijzingen uit de geschiedenis. Zo'n aanwijzing uit de geschiedenis was bij voorbeeld Jezus' opstanding, of toen dat niet meer ging zijn verschijningen, of toen ook dat niet meer ging, de subjectieve ervaring die Jezus' leerlingen van zijn verschijningen hebben gehad, maar die niettemin ervaringen zouden zijn geweest. Maar zo lang men zoekt naar legitimatie van het geloof uit zulk soort aanwijzingen, gelooft men volgens Bultmann niet echt, maar stelt men zichzelf veilig met garantiebewijzen uit de geschiedenis. Geloven, zegt Bultmann, is juist geheel afzien van elke garantie en zich zonder enig houvast, in wat dan ook, verlaten op Gods gunst in Christus. Het ziet af van elke rechtvaardiging voor de geloofsbeslissing in argumenten voor de juistheid van die beslissing.

Het onderwijs over de liturgie van Hendrix en de verheldering van het begrip 'geloof' bij Bultmann stemden op een bepaald punt opvallend met elkaar overeen. Volgens Hendrix kon en moest men zich aan de liturgie overgeven zonder veel voorbereiding op intellectueel of leerstellig vlak. Volgens hem kon men uit de schijn van de empirische wereld overstappen in de realiteit van de liturgie zonder uitvoerige inwijding in de geloofsleer. Volgens Bultmann is geloof zelfovergave zonder dat vooraf enig bewijs van de juistheid van die keus tot zelfovergave voorhanden is. De overeenstemming tussen beiden, Bultmann en Hendrix, bestaat in de ontkenning van de noodzaak, dat men, alvorens tot geloven dan wel vieren van de eredienst zou kunnen overgaan, een intellectueel bevredigende rechtvaardiging voor de stap in het geloof dan wel de liturgie nodig zou hebben.

De liturgiek van Hendrix en de theologie van Bultmann hebben voor mij door de overeenstemming op het genoemde punt sterk aan

overtuigingskracht gewonnen. Wanneer vooreerst een theoretische *praeparatio evangelica* en dogmatische *prolegomena* worden overgeslagen, kan zich mijns inziens heel goed een zuivere, moderne en overtuigende vorm van christelijk geloof ontwikkelen. Het is voortaan mogelijk, eenvoudig door liturgisch handelen en radicaal vertrouwen, de wereld van God te evoceren, te veronderstellen, te postuleren en daarin houvast te vinden. Die veronderstelde wereld van God is dan een andere dan de ons omringende daagse realiteit. Men mag niet vragen waar ze is; want ze is per definitie *au delà de la raison*. Het geloof postuleert zo zijn eigen transcendente realiteit.⁵ Het geloof schept zijn eigen ontologie.

Het belang van deze opvatting van geloof is, dat geloven dan niet meer is: afwachten of er vanuit de transcendente werkelijkheid van God voldoende aanwijzingen komen om aan het bestaan van die werkelijkheid geloof te hechten. Alsof die werkelijkheid a priori als iets objectiefs buiten ons bestond, en alsof die werkelijkheid, bij gebleken voldoende waarschijnlijkheid, erkend en geloofd kan worden. Neen, aanwijzingen uit de transcendentie komen er niet. Er zijn geen tekenen die de juistheid van het geloof aantonen. Bultmann zou zeggen: zulke tekenen verlangen is het afzweren van het geloof. En Hendrix zei in dezelfde geest: Jezus' opstanding bewijst niets. Niemand heeft de opstanding gezien. Die *was* helemaal niet te zien. Ze was een geheimenis buiten tijd en ruimte, en buiten onze verstandelijkheid. Geloven is veeleer: zonder enige indicatie, zonder intellectueel afdoende verantwoordings vooraf, God en zijn werkelijkheid veronderstellen, postuleren, aannemen. Het is: zijn realiteit van onszelf uit creatief ontwerpen, poneren, construeren, tot stand brengen. Waarom zou men dit doen? Omdat men het wil. En aan die constructie kent de gelovige vervolgens, juist door zijn geloof, de hoogste en hechtste realiteit toe, zodat vergeleken daarbij de empirische werkelijkheid slechts schijn wordt. Het geloof projecteert Gods werkelijkheid niet alleen, het verklaart die ook tot hoogste, overweldigende en bindende

⁵ Op de tegenwerping dat zo wel alles geloofd kan worden, is het antwoord, dat religie de beleving en uitwisseling binnen een geloofsgemeenschap nodig heeft, en dat een geloofsgemeenschap een zekere mate van consensus vereist. Zulke consensus is alleen te bereiken door gemeenschappelijke instemming met bestaande traditie. De noodzaak van groepsvorming beperkt dus onvermijdelijk en effectief de willekeur in de samenstelling van de geloofsinhoud.

realiteit. En in het geloof, dat wil zeggen, zolang het geloof er is, houdt die realiteit stand. Pas bij verzaking van het geloof, vervluchtigt ze. Het is dus zaak niet te verzaken.

De atheïstische bestrijders van het christendom, die steeds maar vragen om empirische bewijzen van Gods bestaan, stellen de verkeerde vraag. We geloven niet omdat we bewijzen van zijn bestaan hebben. We geloven ook, en juist, zonder zulke bewijzen. We poneren God, postuleren hem en stellen in hem ons vertrouwen zonder over enige indicatie te beschikken dat we zo, naar de maatstaven van de wereld, de waarheid treffen. Want die wereld brengt ons niet nader tot God. Zo postuleerde ook Hendrix in de liturgie de realiteit van God: de transcendente realiteit, die rust op geen enkele aanwijzing uit de empirische wereld.

Wat is er zo goed aan die benadering van de liturgie van Hendrix (en aan het geloofsbegrip van Bultmann)? Dat is, dat ze aan het getob en gepieker van de rede terecht een keer een einde maakt. Radicale scepsis en fundamentele kritiek kennen uit zichzelf geen einde. De kritiek van het verstand is niet te tevreden te stellen, vraagt immer door, en weet van geen ophouden. Dat is haar wezen, haar kracht en ... haar zwakte: ze lijdt aan systeemdwang. Deze zwakte geeft ons het recht in te grijpen. Uit zichzelf laat ze zich door geen grens weerhouden. Ze vraagt altijd en eindeloos door en niets houdt voor haar stand. Wil men aan haar niet ten onder gaan, wil men ooit van aardse zorg rust hebben, dan moet men haar uiteindelijk een keer een halt toeroepen. Er is maar één manier om haar te stoppen, dat is: haar ten slotte een keer tot zwijgen te brengen. Willen we ons door de kritiek niet alle uitkomst laten benemen, en ons door de aardse zorg van de kritiek niet eindeloos laten afnatten, dan moeten we een keer, zonder bevredigende rationele verantwoording vooraf en zonder bevredigende aanwijzingen uit de empirie, kunnen vertrouwen. We moeten, omdat de rede ons vragen onbeantwoord laat, uiteindelijk uit eigen initiatief de stap tot dat vertrouwen zetten, zonder afdoende argumentatie vooraf. Dit is wat Hendrix' liturgiek mogelijk maakte: deelname aan de liturgie zonder uitvoerige rationalisatie vooraf. De abruptheid waarmee hij studenten in de liturgie binnenvoerde en meenam, leek daarvan de weerspiegeling.

Natuurlijk waren de lessen van Hendrix over de liturgie niet hetzelfde als het verrichten van de liturgie zelf. Maar in zijn lessen legde hij toch heel goed uit, wat er in de werkelijke viering van de liturgie ge-

beurt en hoe het erin toegaat. Hoe we in de werkelijke liturgie, zonder veel vragen vooraf, elkaar zouden aansporen:

Wij die op mystieke wijze de cherubijnen verbeelden,
laten we alle aardse zorg afleggen ...,
om de Koning van het heelal te ontvangen,
onzichtbaar begeleid door zijn lijfwacht van engelscharen.

Op de vraag, wat de betekenis van Hendrix is geweest, zou ik kortweg zeggen: de betekenis van Hendrix is dat hij in de twintigste en eenentwintigste eeuw christelijk geloof mogelijk gemaakt heeft.